

УДК 94:349.2:331.2(477) «1955/1965»

DOI: 10.26661/swfh-2018-50-018

Відпустка та відпочинок на морі в умовах УРСР (середина 1950-х – середина 1960-х рр.): за матеріалами журналу «Перець»

А.В. Якубець

*Національний музей історії України,
museum_kyiv@ukr.net*

Ключові слова:

УРСР, журнал «Перець», в
ідпустка, відпочинок на морі,
курорт, дефіцит, сфера
обслуговування.

У статті розглядається проблематика відпустки як елементу повсякденного життя радянської України середини 1950-х – середини 1960-х рр. з акцентуванням уваги на відпочинку на морі, який у вказаний період почав набувати масового характеру. Для розкриття теми як базове джерело використано сатирично-гумористичний журнал «Перець», за публікаціями якого можна відслідковувати певні тенденції проведення відпусток жителями УРСР у згаданий період. Зроблено висновок, що протягом вказаного періоду часу у республіці відбулося формування такого виду відпочинку як поїздка на море чому сприяло як удосконалення трудового законодавства, так і зростання доходів громадян. В той же час відпочинку на морських курортах були притаманні типові недоліки радянської соціально-економічної системи – дефіцит, неякісні товари та послуги, низький рівень туристичного сервісу та ін.

Vacation and rest at sea in the conditions of the Ukrainian SSR (mid-1950s – mid-1960s): based on the materials of the «Perets» magazine

A. Yakubets

National Museum of History of Ukraine

Key words:

Ukrainian SSR, the Perets magazine,
vacation, vacation at sea, resort,
deficit, service sector.

The article examined vacation issues as an element of the daily life of Soviet Ukraine in the mid-1950s – mid-1960s with the emphasis on recreation at sea, this in this period began to acquire a massive nature. A comparative analysis of recreational legislation and its practical implementation in the USSR and developed countries of the West conducted. In addition, the semi-serfdom position of the Soviet peasantry (including the Ukrainian) was ascertained: it has been shown that the villagers did not have the right to paid vacation (rest) to the end of the 1960s. For the disclosure of the topic, satiric-humorous magazine the Perets used as the basic source, according to publications of which it is possible to track certain tendencies of carrying out vacations by the inhabitants of the Ukrainian SSR during the specified period. On the basis of systematized and structured materials of this magazine it is concluded that during this period of time, a kind of recreations, such as a trip to the sea and car tourism formed in the republic, which was facilitated both by the improvement of labor legislation and by the growth of incomes of citizens. At the same time, recreation at sea resorts had typical shortcomings of the Soviet social and economic system – deficit, poor-quality goods and services, low level of tourist service, abuse of the administrative apparatus etc. Among other things, drew attention to the quality of sanatorium care in Soviet realities and to the specific type of rest – the so-called «wild rest». The proper concrete examples, which discussed in the pages of the Perets magazine, are given. Most of the negative phenomena in the field of leisure, described by the authors of the journal, have not extirpated to the end of the Soviet regime. The information provided in the article gives an opportunity to form a series of generalized representations about a certain segment of the everyday life of the Soviet Ukraine.

Вагомим сегментом повсякденного життя людини є сфера її відпочинку. По тому як вона відпочиває, можна зробити висновок як про саму людину, рівень її освіти, смаки, добробут, так і про політичний клімат та соціально-економічний рівень розвитку певної держави. Звичні для нас варіанти проведення відпусток почали формуватися у європейських країнах лише у 1930-х рр., а в СРСР (а разом з тим – і в Україні) – з середини 1950-х рр. Аналіз відповідної історіографії дає підстави для висновку, що питання відпустки як елементу соціального життя, в історичному контексті поки що досліджено недостатньо. Виняток становлять лише оглядові монографії в яких ця проблематика згадується побіжно [1; 2].

У другому виданні Великої Радянської Енциклопедії (1949–1958 рр.) відпустку було визначено, як «час, що надається щорічно для відпочинку робітникам та службовцям зі збереженням заробітної плати» [3, с. 422]. Наявність оплачуваної відпустки в СРСР пропагандою визначалася як велике досягнення соціалістичного суспільства, у якому «ліквідована експлуатація людини людиною, а покращення добробуту та піклування про здоров'я людини становлять головну турботу комуністичної партії та держави» [3, с. 422]. Однак уже з середини 1930-х рр. трудове законодавство у Радянському Союзі ставало все більш «антиробітничим» – зростав робочий тиждень, зменшувався час відпочинку в цілому та відпустки зокрема [4, с. 92–94]. На четвертий день німецько-радянської війни – 26 червня 1941 р. – відпустки в СРСР були скасовані повністю [5].

В країнах же Заходу у цей самий час ішов зворотній процес. Так, зокрема, у 1936 р. у «буржуазній» Франції на законодавчому рівні тривалість щорічних оплачуваних відпусток, навпаки, була збільшена до 12 днів, що сприяло появі т. зв. масової відпочинкової міграції і «вся Франція поїхала до сонця і моря» [6, с. 218]. Щорічні оплачувані відпустки тривалістю щонайменше 12 днів були встановлені також і в нацистській Німеччині, де у 1933 р. для допомоги в організації відпочинку робітничого люду було створено спеціальну державну структуру «Сила через радість» (Kraft durch Freude – KDF), яка організувала відпустки, туристичні поїздки, круїзи. При цьому робітники з низьким рівнем доходів отримували можливість мандрувати за рахунок державних дотацій, внаслідок чого зросла кількість людей, котрі проводили відпустки у мандрівках: якщо у 1934 р. таких було 2,3 млн. осіб, то у 1938-му – вже 10,3 млн. [7, с. 9] (при цьому населення Німеччини у 1939 р. становило 69,3 млн. осіб [8, с. 8]).

Після війни у Радянському Союзі указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 червня 1945 р. формально відновлювалося право працівників на чергові й додаткові відпустки [9], однак через матеріальні нестатки основної частини населення, дефіцит продовольства, повоєнну розруху та слабо розвинену інфраструктуру відпочинку, реальна можливість їздити у справжню відпустку у радянських людей з'явилася лише з середини 1950-х рр. – під час хрущовської лібералізації, коли у республіках СРСР було ратифіковано низку конвенцій Міжнародної організації праці (МОП), що суттєво змінило трудове законодавство у Радянському Союзі.

Не менш важливою причиною трансформації у галузі відпочинку стало покращення матеріального становища. У людей з'явився не лише вільний час але й кошти на відпочинок. Загалом реальні доходи радянського населення з початку до кінця 1950-х рр. збільшилися у 1,6 раза, а впродовж 1961–1965 рр. зростали щорічно на 8,1% [1, с. 452].

Необхідно взяти до уваги один надзвичайно важливий аспект – все вищевикладене, а також факти, що будуть наведені нижче, стосується виключно робітників та службовців СРСР та УРСР – селяни (колгоспники), будучи де-факто кріпаками, до кінця 1960-х рр. про відпустку могли лише мріяти. Навіть у ст. 119 Конституції СРСР 1936 р. (т. зв. «сталінської») було вказано, що «право на щорічну відпустку мають робітники та службовці із збереженням заробітної плати та наданням для обслуговування трудящих широкої мережі санаторіїв, будинків відпочинку, клубів». Про колгоспників – жодного слова. До 1969 р. питання їхньої відпустки розглядалось як внутрішня справа кожного з господарств і вирішувалось на рівні Статуту колгоспу [10, с. 186]. Однак через конфіскаційну політику держави стосовно колективних господарств, останні не мали реальної можливості надавати оплачувану відпустку своїм членам. Лише новий колгоспний Статут 1969 р. закріпив практику щорічних оплачуваних відпусток, тривалість яких для селян повинна була становити не менше 15 днів.

Єдиний у радянській Україні сатирично-гумористичний журнал «Перець» (виходив двічі на місяць) доволі оперативно реагував на актуальні суспільно-політичні проблеми УРСР, у т. ч. й ті, що стосувалися відпусток та відпочинку в цілому. За його публікаціями цілком можна простежити відповідну проблематику у її розвитку. Так, зокрема, з середини 1950-х рр. значна увага у літніх номерах часопису приділялася тому ж таки відпочин-

ку на морі, де найбільшою проблемою було житло для відпускників.

Відпочинкова інфраструктура південних регіонів республіки (насамперед – Криму) виявилася не готовою прийняти та розважити масу людей, які раптом отримали право на додатковий відпочинок. Санаторії та бази відпочинку, що функціонували ще з довоєнних часів, відбудовувалися дуже повільно. Лише у 1962 р. було відновлено довоєнний рівень так званих «ліжко-місць» у санаторіях (29556 місць) та будинках відпочинку (8084 місць) на Південному узбережжі Криму [11, с. 124], що, проте, не могло задовольнити зростаючий попит. Потрібно було розбудовувати нову велику мережу санаторіїв, щоб зробити відпочинок на морі загальнодоступним, у зв'язку з чим 10 березня 1960 р. тогочасний радянський лідер Микита Хрущов підписав спеціальну Постанову Ради Міністрів СРСР №335 «Про передачу профспілкам санаторіїв та будинків відпочинку», яка, серед іншого, вимагала від Рад Міністрів союзних республік та облвиконкомів вслякко сприяти розширенню мережі здравниць та їх благоустрою. Нові санаторії та будинки відпочинку повинні були споруджувати, згідно з цим документом, будівельні організації місцевих раднаргоспів, міськвиконкомів та відомств союзних республік, яким для цього були виділені землі на чорноморському узбережжі [12].

У травні 1965 р. спеціальний кореспондент «Перця» (у 1987–2002 рр. – головний редактор журналу) Юрій Прокопенко проїхався береговою лінією Кримської області між Саками та Євпаторією і виявив, що вищезазначене будівництво там і не розпочиналося, хоч ще у травні 1960 р. на вказаній території отримали землю: Харківський (село Привітне), Луганський (село Морське) та Дніпропетровський (село Малоріченське) раднаргоспи, Міністерство транспорту та шосейних шляхів УРСР (село Чорноморське) [13]. Теж саме було і в інших «курортних» областях України.

Розпочате ж будівництво затягувалося через нестачу коштів та безгосподарність. Так, станом на 1963 р. не була добудована грязелікарня у санаторії міста Гола Пристань (Херсонська обл.), у Бердянську (Запорізька обл.) підвали новозбудованого готелю відразу ж затопили ґрунтові води, а у місті Скадовськ (Херсонська обл.), де у 1963 р. мав відкритися новий будинок відпочинку на 100 місць і куди вже були продані путівки, їх власники, приїхавши на місце, виявили, що відпочинковий комплекс існує лише на папері [14]. Траплялися також випадки зловживання. Так, на кошти, виділені для розширення будинку

відпочинку «Північний Донець» у Харківській області, його директор та завідуючий господарством побудували собі персональні маєтки [15].

Санаторно-курортна сфера, як і все в СРСР, було монополією держави. Як правило, путівки до санаторіїв були безкоштовними, або за пільговими цінами (30% від вартості). Теоретично їх могли отримати представники всіх верств населення, однак на практиці діставалися вони насамперед тим робітникам, котрі працювали на великих підприємствах, які мали власну відпочинкову базу. На невеликих заводах і фабриках та установах такими «обраними» виявлялися переважно керівники та лідери профспілок, котрі, власне, ці путівки і розподіляли. В ще гіршій ситуації перебували лікарі, вчителі, працівники культури.

Ті, хто не мав путівки, але був матеріально спроможний, їхали на море «дикунами», тобто – на власний страх та розсуд. Цей вид відпочинку навіть для невибагливої і звиклої для спартанських умов радянської людини часто ставав випробуванням нервової системи. Головною проблемою відпочиваючих, котрі приїздили на море без путівки, ставав пошук місця для ночівлі та харчування. Для них у курортних містах органами місцевого самоврядування створювалися квартирно-посередницькі бюро, але вони могли так-сяк влаштувати не більше 20% приїжджих [16].

Через брак місць у готелях та туристичних базах, «неорганізовані» відпускники мусили шукати дах над головою у приватному секторі. Там, де не справлялася держава, швидко знайшлися підприємливі місцеві мешканці, котрі взяли на себе питання тимчасового поселення «дикунів». Але ціни для багатьох категорій населення були нереально високими. Так, влітку 1954 р. у Одесі оренда дачі коштувала 2000 крб. на місяць, «справжнього курника» – 1500 крб. [17], а оренда кімнати у Євпаторії – 800 крб. [16], однак навіть таке «житло» у масі своїй викуплялося ще до початку курортного сезону – у квітні [17].

При цьому мінімальна заробітна плата в СРСР навіть після її підвищення у 1956 р. становила 300 крб. [18]. Не кажучи вже про те, що у «суспільстві соціальної справедливості» існував величезний розрив між нижчим і вищим рівнем зарплат і пенсій різних категорій робітників і службовців. Наприклад, у 1956 р. різниця між статками колгоспника-пенсіонера (12 крб.) і пенсіонера союзного значення (2000 крб.) була майже 17-кратною [19, с. 233]. Високими були зарплати армійських офіцерів, шахтарів, металургів. Наприклад, пенсія колишнього командира авіаполку, полковника запасу становила 3000 крб.,

заступника командира батальйону – 2700 крб. [20, с. 209]. Традиційно низькими були зарплати вчителів, лікарів, працівників культури.

Рада Міністрів УРСР і ЦК КПУ, намагаючись покращити ситуацію з відпочинком, відразу ж після передачі Кримської області до складу України, 26 липня 1954 р., прийняли спільну постанову №1508 про подальший розвиток сільського господарства, міст і курортів Кримської області з метою «значно покращити умови відпочинку трудящих, що приїздили на відпочинок у Крим без путівок» [11, с. 123]. Але зміни відбувалися надто повільно. «Дикунів» з кожним роком ставало все більше, внаслідок чого щороку зростало невдоволення відповідною сферою обслуговування. Це ставало об'єктом перчанських фейлетонів та карикатур.

Тема дефіциту товарів і послуг у курортній зоні, з'явившись на шпальтах «Перця» у другий половині 1950-х рр., так вже ніколи і не зникла з них – впритул до розвалу СРСР, тобто – проблема впродовж майже 40 років так і залишилася не вирішеною. Автори перчанських матеріалів піднімали проблеми нестачі продуктових магазинів, закладів харчування, кіосків з напоями та морозивом – як у містах, так і на пляжах [16; 21]. Активно продовжувала експлуатуватися тема здачі житла сумнівної якості для приїжджих місцевими мешканцями [22; 23; 24; 25; 26]. Найбільш підприємливі з них, за спостереженнями авторів «Перця», навіть зуміли організувати майже легальний бізнес. Так, у одній із публікацій «Перця» описується діяльність приватного (нонсенс у радянських умовах) квартирно-посередницького бюро «Артіль ім. Караєва», яке діяло у 1956 р. на залізничному вокзалі Євпаторії і за плату «по прейскуранту» у 45 крб., затверджену «відповідними інстанціями», підбирало для приїжджих житло [27].

Свій «маленькій бізнес» організував також і директор Євпаторійського курортного управління М. Григор'єв, наказавши обгородити високим парканом центральний парк Євпаторії з виходом до моря. Пропускати до парку (а відтак – на пляж), який отримав назву «Курортний зал», стали за перепустками. При цьому близько 200 керівників Євпаторії отримали у дар від Григор'єва безкоштовні перепустки до «Курзалу», тоді як інші – як приїжджі так і місцеві жителі, повинні були платити за вхід до парку щодня по 1 крб. [27].

Ще однією болючою проблемою відпочинку був «ненав'язливий» радянський сервіс. Проведений у 1956 р. «Перцем» рейд показав, що в усіх буфетах, ресторанах і чайних Євпаторії, окрім

ресторану при готелі «Крим», буфетниці і офіціантки були спіймані на обважуванні та обраховуванні клієнтів [16]. Найчастіше відпочиваючі критикували також культурне дозвілля і концертну халтуру [28], але найчастіше – практично повну відсутність розваг [29].

Неодноразово «Перець» піднімав на своїх сторінках ще одну проблему – використання відповідальними працівниками службових відраджень для відпочинку на пляжах Чорного моря у робочий час [30; 31; 32; 33; 34; 35]. Начальство, у якого «з'являлася нагальна потреба» відвідати Крим «по роботі» саме у розпал літніх відпусток, займало готельні номери у приморських містах, погіршуючи тим самим і так непросту житлову ситуацію на курортах. Виходячи з того, що карикатури на тему «Найкращій відпочинок – це відрадження» з'являлись на шпальтах «Перця» з року у рік, проблема трудової дисципліни у радянських установах розв'язана так і не була.

У 1960-і рр. відпочинок на морі став в СРСР настільки популярним, що на пляжах Криму у пік сезону неможливо було знайти вільного місця. Так, у Ялті на розжареній набережній було тісно, «як у трамваї у години «пік» [13; 36]: при нормі навантаження на одного рекреанта 5 м², фактично припадало 1,4 – 1,6 метра, а у Ялті – 1,2 метра [37, с. 27]. З цієї причини досвідчені курортники надавали перевагу віддаленим «диким» пляжам, дістатися на які краще за все можна було на власному транспорті. У 1950-х рр. людей, котрі могли придбати власний автомобіль, наприкінці було ще небагато, проте з початку 1960-х рр. в Україні розпочався випуск більш доступних автомобілів – малолітражок «Запорожець», що внесло відповідні корективи у сферу відпочинку. Вперше згадка про автотуристів з'явилася у «Перці» влітку 1962 р. Це була карикатура Володимира Гливенка у рубриці «На туристичних стежках». Малюнок мав промовисту назву «Бурлаки і «Волга» і обігравав сюжет картини Іллі Рєпіна «Бурлаки на Волзі», тільки у цьому випадку «бурлаки» (автотуристи) тягнули не баржу, а несправний автомобіль марки «Волга» [38]. Тим самим вказувалося на відсутність автосервісу на дорогах.

Автомобільна подорож на відпочинок мала як свої переваги, так і недоліки. З одного боку, щасливі власники авто не залежали від купівлі завжди дефіцитних квитків на транспорт, мали свободу пересування. З іншого боку, у дорозі автотуристам необхідно було десь харчуватися, ночувати, заправляти та за необхідності ремонтувати свої авто. Сфера обслуговування автотуристів знаходилася у Радянському Союзі на початку

1960-х рр. у зародковому стані, тому практично все необхідне водіям доводилося брати з собою. Автотуристам, що виїжджали на великі відстані, потрібно було також зупинятись на ночівлю у готелях. В районних центрах на них часто чекали неприємні несподіванки у вигляді зачинених дверей з прикріпленими на них записками на зразок «Я на обіді. Буду о п'ятій годині вечора. Чергова» [39], або відсутність вільних номерів [40; 41]. Меблювання у готелях було досить спартанським, подекуди постояльцям не вистачало подушок, ковдр та рушників [39; 42]. Також при поселенні потрібно було заповнювати купу паперів, що створювало довжелазні черги [43] тощо.

Таким чином, з вищевикладеної інформації впливає висновок, що щорічна оплачувана відпустка як елемент відпочинку для робітників та

службовців в умовах СРСР / УРСР стала звичним фактором повсякденного життя лише з середини 1950-х рр. (у провідних країнах Заходу – з середини 1930-х), а для колгоспників – з кінця 1960-х. Одним з основних видів проведення відпустки з того ж часу став відпочинок на морі, насамперед – в українському Причорномор'ї та Приазов'ї у Криму. Використання публікацій сатирично-гумористичного журналу «Перець» вказаного періоду надає змогу простежити проблематику та відповідні негативні тенденції у їх генезі (дефіцит житла для відпочиваючих, низька якість товарів та послуг, відсутність або недостатня кількість тих чи інших складових туристичного сервісу), що, у свою чергу, дозволяє сформулювати низку індуктивних складових узагальненої картини повсякдення жителів радянської України.

Джерела та література

1. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: У 2-х т. / Ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін. – Т. 2. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 608 с.
2. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 698 с.
3. Отпуск // Большая Советская Энциклопедия: В 50-ти тт. – Изд. 2-е. – Т. 31. Олонхо – Панино. – М.: Большая Советская Энциклопедия, 1955. – С. 422.
4. Пономарева Е. В., Чеглинцев П. А. К вопросу о правовом режиме отпусков // Фундаментальные проблемы науки. Сборник статей Международной научно-практической конференции 23 января 2015 г. – Уфа, 2015. – С. 92-95.
5. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 июня 1941 г. «О режиме рабочего времени рабочих и служащих в военное время» // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4322.htm.
6. Коржева Э.М. Актуальные проблемы свободного времени в интерпретации французских социологов // Франция глазами французских социологов. – М.: Наука, 1990. – С. 218–231.
7. Арапина С.В., Ипатенко Е. В. Социальная практика национал-социалистического режима в Германии (довоенный период) // Вестник Кемеровского государственного университета. – 2013. – №2. – Т. 3. – С.7-11.
8. Германия // Большая Советская Энциклопедия: В 50-ти тт. – Изд. 2-е. – Т. 11. Германик – Голубь. – М., 1952. – С. 3–127.
9. Указ Президиум Верховного Совета СССР от 30 июня 1945 года «Об отпусках рабочим и служащим» // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1945. – №37.
10. Мазур Л.Н. Право на отдых в СССР: социальный аспект реализации // Аграрная сфера в контексте российских модернизаций XVIII–XX веков: макро- и микропроцессы: Сб. статей. – Оренбург, 2010. – С. 184–188.
11. Пащенко В.Н. Проблемы и пути восстановления рекреационного комплекса Крымской области в послевоенный период (1945–1965 гг.) // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2011. – №208. – С. 121–125.
12. Постановление Совета Министров СССР от 10 марта 1960 г. №335 «О передаче профсоюзам санаториев и домов отдыха» // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5509.htm.
13. Прокопенко Ю. «На волю, в пампаси!» // Перець. – 1965. – №10. – С. 2.
14. Ячейкін Ю. Буде не до сміху // Перець. – 1963. – №9. – С. 6.
15. Скромники // Перець. – 1955. – №11. – С. 9.
16. Олійник С. Моє відкриття Євпаторії // Перець. – 1956. – №14. – С. 5.
17. Ходить Перець по Одесі // Перець. – 1954. – №14. – С. 5.
18. Постанова Ради Міністрів СРСР, ЦК КПРС і ВЦРПС від 8 вересня 1956 р. «Про підвищення заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям» // Радянська Україна. – 1956. – 9 вересня.
19. Швидкий В. Проблеми соціально незахищених та їх правове розв'язання // Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 231–262.

20. Янковська О. Новації системи соціального забезпечення // Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 196–213.
21. Білкун М., Корнієнко М. Чорне море і ясне сонце готові // Перець. – 1962. – №11. – С. 6.
22. Василенко А. У мене в кожному вулику дачники живуть [карикатура] // Перець. – 1964. – №11. – С. 5.
23. Гливенко В. Живує [карикатура] // Перець. – 1961. – №12. – С. 1.
24. Гливенко В. Не радій... [карикатура] // Перець. – 1965. – №10. – С. 3.
25. Гливенко В. Пора вже ремонтувати сарай... [карикатура] // Перець. – 1964. – №7. – С. 4.
26. Каплан Л. Весняне гріхопадіння Діогена [карикатура] // Перець. – 1958. – №9. – С. 11.
27. Моряк С. Дорогі послуги // Перець. – 1956. – №7. – С. 4.
28. Білецький М. Справи курортні // Перець. – 1958. – №10. – С. 6.
29. Колективна скарга // Перець. – 1962. – №16. – С. 10.
30. Александрович І. Ви по путьовці?.. [карикатура] // Перець. – 1965. – №9. – С. 3.
31. Арутюнянц А. Якби чумаки тепер у Крим приїхав [карикатура] // Перець. – 1954. – №8. – С. 6–7.
32. Бе-Ша. Стрибок на точність приземлення [карикатура] // Перець. – 1964. – №15. – С. 7.
33. Бойко Л. Важка командировка?.. [карикатура] // Перець. – 1955. – №12. – С. 7.
34. Бойко Л. Найкращий відпочинок – це мандрівка... [карикатура] // Перець. – 1957. – №17. – С. 10.
35. Зелінський В. Прошу продовжити командировку... [карикатура] // Перець. – 1965. – №12. – С. 2.
36. Арутюнянц А. От бісова тіснота... [карикатура] // Перець. – 1954. – №8. – С. 6.
37. Крым: хозяйство. Экономико-географический анализ / Под ред.: В.Б. Кудрявцева и др. – Симферополь, 1993. – 80 с.
38. Гливенко В. Бурлаки і Волга [карикатура] // Перець. – 1962. – №14. – С. 12.
39. Оце так порядки! // Перець. – 1959. – №9. – С. 8.
40. Кільчевський І. Добро пожалувати // Перець. – 1958. – №22. – С. 8.
41. Рахівська гостинність // Перець. – 1955. – №16. – С. 4.
42. До уваги туристів і командировочних... // Перець. – 1959. – №13. – С. 12.
43. Костенко Д. Під Новий рік приємно писати про нове // Перець. – 1962. – №24. – С. 5.
43. Ячейкін Ю. Буде не до сміху // Перець. – 1963. – №9. – С. 6.